УДК:7.046.1

А. А. Карэньгіна, А. А. Філіч, К. Т. Лабан (Мінск)

БЕЛАРУСКАЯ МІФАЛОГІЯ Ў ФАЛЬКЛОРНЫМ ЗАПІСЕ

Міфалогія – сістэма міфаў і ўяўленняў пра навакольны свет, з'яўляецца адной са славянскіх міфалогій і, шырэй, адной з індаеўрапейскіх [1]. Як лічаць аўтары энцыклапедычнага слоўніка "Беларуская міфалогія", "міфалогія, як, бадай, ні адна іншая сфера культуры, мае заўсёды даволі высокі рэйтынг цікавасці з боку самай шырокай публікі" тым больш, што старажытныя (і сучасныя) міфы трывала злучаныя з разнастайнымі сферамі жыцця грамадства і выступаюць своеасаблівым спосабам пазнання "структуры ўсяго ўніверсуму" [2, с. 5]. Міфы існавалі ва ўсіх народаў свету. Старажытныя паданні пра справы багоў і фантастычныя істоты тлумачылі многія з'явы таго часу. Яны спрыялі арганізацыі калектыву, з'яўленню каштоўнасцей, падтрыманню захавання грамадскай і маральнай згуртаванасці, паколькі асновай міфа з'яўляліся не толькі страх і бяс-

сілле чалавека, але і мара аб валоданні моцай і магчымасцямі прыроды. У гэтым значэнні міфы былі стабілізатарам жыцця, забяспечвалі ўнутраную згоду паміж чалавекам і прыродай [7].

Аднымі з самых цікавых складнікаў міфалогіі з'яўляюцца повесці пра духаў. В. С. Новак, аўтар "Славянскай міфалогіі" на матэрыяле, сабраным у Гомельскай вобласці, робіць выснову, што "…менавіта для славянскіх народаў характэрна шырока распрацаваная народная міфалогія. Нават пасля прыняцця хрысціянства міфалагічныя аповеды пра духаў розных локусаў, ведзьмаў, русалак і інш. Працягвалі сваё актыўнае бытаванне ў народнай свядомасці" [8, с. 5]. Таксама гэтыя істоты маюць розныя найменні па месцы пражывання, напрыклад, духі лесу, балота, рэк, азер, хаты, поля і інш. [1]. Не ўсе міфічныя персанажы былі роўныя рангам, не ўсе мелі аднолькавую папулярнасць у народзе. Пра адных у народнай памяці засталося ўсяго па некалькі радкоў, пра другіх можна было б скласці цэлыя кнігі. Здаралася, што адзін і той жа персанаж бачыўся ў розных мясцовасцях па-свойму, мог мець супрацьлеглыя характарыстыкі знешнасці і нораву. Зараз фальклорныя запісы, у тым ліку пра духаў, выкарыстоўваюцца для напісання літаратурных твораў, дзіцячых кніг, казак. Справа ў тым, што сучасная культура значна больш самакрытычная і рацыяналістычная, любое сцверджанне і мысленне падвяргаецца аналізу. Яна дапускае існаванне розных поглядаў і прынцыпаў, але знойдзецца мала міфаў, якія б сучаснікі лічылі праўдай. Сучасная міфалогія адрозніваецца ад старажытнай, яна не з'яўляецца асновай усёй культуры. Міфы ў наш час выкарыстоўваюцца часцей за ўсё як узмацняльнік каштоўнасцей. Яны прадстаўляюць вераванне, надаюць прэстыж традыцыям, вучаць правілам паводзін [7].

Тым больш узрастае актуальнасць даследавання міфалагічных уяўленняў беларусаў, якія можна рэканструяваць праз фальклорныя запісы. Міфалагічныя істоты прысутнічаюць у выхаванні малодшага пакалення літаральна з дзяцінства праз казкі, гутаркі старэйшага пакалення пра містычныя з'явы і пад. Істотна, што беларуская традыцыйная культура вылучаецца незвычайнай глыбінёй фальклорнай "памяці" [2, с. 3]. З гэтай прычыны скрупулёзна сабраныя сучасныя фальклорныя запісы даюць каштоўныя звесткі пра старажытныя ўяўленні нашых продкаў, дазваляюць выявіць адметнасці беларускай міфалогіі і супаставіць з ужо распрацаванымі характарыстыкамі міфічных істот.

Усяго намі прааналізавана тры аповеды пра духаў леса, балота, хаты, запісаныя ад жыхароў вёскі Наваселле (Мінская вобласць, Мінскі раён): тры жанчыны ўзросту ад 50–90 гадоў, настаўніцы Навасельскай сярэдняй школы.

Да духаў лесу належаць Лясун (Лесавік, Лешы, Верасовы Дзядок, Лясны Дзед, Лясны Хазяін) – гаспадар лесу [2, с. 285; 3, с. 50; 6]. У асноўным старэйшае пакаленне часта згадвае пра Лесавіка, які мог як дапамагчы знайсці выхад з ляснога гушчару, калі лічыў асобу добрым чалавекам, або наадварот – завесці яшчэ больш у лес, калі чалавек падаваўся злым. Вось фрагмент адной з такіх размоў, запісанай намі:

– Марыя Грыгор'еўна, скажыце, ці сустракалі вы Лесавіка?

– ...Яго заўсёды можна сустрэць, калі ходзіш па грыбы. Насамрэч, Лесавік вельмі часта дапамагае грыбнікам, таксама і мне дапамог – я тады ледзьве ў дрыгву не трапіла. Малая тады была, дык мне Лесавік і дапамог, вужыка прыслаў, так я на яго звярнула ўвагу, бо маці гаварыла, што змеі з жоўтымі або ярка-аранжавымі плямамі жывуць каля балот. Я тады яшчэ громка сказала: "Маці, глядзі якая змейка!". Мая маць падбегла да мяне і ў сторану, бо заўва-

жыла, што я каля балота стаю і змяю разглядаю. Потым яна доўга прычытала і гаварыла, каб я дзядулю Лесавіку дзякавала. Вось так адбылася мая першая сустрэча з гаспадаром лесу. …Пра тое, што ён з імі/вужамі/сябруе, мала хто памятае. …Калі пойдеш у лес, вітайся з гаспадаром лесу, тады ён заўжды дапаможа табе, калі спатрэбіцца[1].

У табліцах атрыманыя ад інфармантаў звесткі супаставім з характарыстыкамі, распрацаванымі ў даведніках і слоўніках па міфалогіі. Супастаўленне правядзём паводле наступных параметраў: функцыя істоты, знешні выгляд, спосаб камунікацыі – прагнаць або зняць чары, задобрыць або дамовіцца. Вылучаныя крытэрыі параўнання дазваляюць найбольш поўна апісаць міфалагічную істоту, выявіць яе спецыфічныя рысы.

Лесавік	У апавяданні	У беларускай міфалогіі
Функцыя	Дапамагае добрым людзям, а злых не шкадуе. Вельмі любіць дзяцей	Часцей істота не мэтанакіравана шкодная людзям, а гарэзлівая, але якая робіць гэта груба і зло. З іншага боку, Лесуна лічылі справядлівым гаспадаром лесу, які не стане шкодзіць проста так, але можа пакараць за неналежныя паводзіны ў яго ўладаннях, а можа і дапамагчы чалавеку
Знешні выгляд	Быў у форме жывёлы (вужа) з ярка-аранжавымі плямамі на галаве	Прадстаўлены ў выглядзе раслiннай або жывёльнай істоты. Таксама ён можа з'явіцца ў выглядзе родных або знаёмых. Апісваецца і як гігант, і як карлік, ёсць меркаванне, што ён мог змяняць свой рост. Калі Лесавік апрануты, то ён падобны да чалавека
Спосаб прагнаць або зняць чары	У размове не згадвалася	Лічылася, што пазбавіцца ад Лесавіка можна з дапамогай малітвы, мацернай брані або абярэгаў. Як нагода для «выкрадання» разглядалі праклён у выглядзе пасылання «да лясуна». Каб знайсці зніклых, рабілі не толькі звычайныя пошукі, але і здзяйснялі абрад «адвядзення» – падавалі дар або пагражалі магіяй або заступніцтвам святых
Спосаб задобрыць або дамовіцца	Павітацца, падзякаваць	Па народных паданнях лясун мог забяспечыць поспех на паляванні і шчасны выпас жывёлы, для гэтага паляўнічым і пастухам было неабходна прынесці яму дар і заключыць з ім дагавор [6]

Натуральна, што атрыманая з аповеду інфарманта характарыстыка Лесавіка больш вузкая ў параўнанні з агульнай міфалогіяй. Тым не менш фальклорныя запісы паказваюць, што функцыі Лесавіка супадаюць з агульнымі міфалагічнымі ўяўленнямі. Знешні выгляд у беларускай міфалогіі шматварыянтны, а са слоў аўтара аповеду мы можам адразу даведацца, што перад намі Лясун. Паводле табліцы можна сказаць, што інфармант не сустракаўся са злым Лесуном, аўтар прапануе сябраваць з гаспадаром лесу.

Згодна з многімі народнымі ўяўленнямі вада адна з асноўных касмічных стыхій. У беларускай міфалогіі вада звязваецца з пачаткам стварэння Сусвету, з пераходам у іншасвет і з многімі другімі рэчамі [2, с. 57]. І людзі не маглі не насяліць яе жыхарамі. І ў каждым вадаёме з'явіўся міфічны гаспадар, дух, увасабленне разбуральнай, варожай чалавеку стыхіі вады – Вадзянік. У яго многа найменняў: Вадзяны, Вадзяны Дзед, Вірнік, Амутнік, Ціхоня [2, с. 59; 3, с. 69; 8, с. 13].

[1] Тут і далей у запісах размоў захоўваюцца асаблівасці маўлення інфармантаў.

Пры размове з нашай знаёмай, нас зацікавіла тэма пра балота, бо ў яго таксама павінны быць духі. Прывядзём фрагмент размовы пра Вадзяніка: "...Памятаю ты ў мяне пра духаў балот пытала, але я нічога пра іх ня ведала. Аднак, магу расказаць пра Вадзянога дзеда або як яго яшчэ клічуць Вадзянік. Дык вось у месцы, дзе я раней жыла, працякала невялікая рачушка, але ўся вёска яе любіла, бо ў той было шмат рыбы, да і купацца мы любілі. ...Вось нам тады дарослыя сказалі не падхадзіць, бо ў гэты час усе духі найбольш актыўны, асабліва Вадзяны Дзед. Але мы тады вырайшылі паглядзець на яго і так здарылася, што ён разлаваўся на нас і абліў вадой. Нам тады было не так весела, як зараз табе, так? ...Скажу адно, мне тады здарылася, што там была вялізарная рапуха".

Вадзянік	У апавяданні	У беларускай міфалогіі
Функцыя	Любіць водных жывёл раззлаваўшыся, можа абліць вадой	Любіць паджартаваць над людзьмі, што прыйшлі да месца яго пражывання. Пры неабходнасці ён можа ствараць магутныя водныя плыні, падымаць моцныя хвалі і нават вывесці возера, сажалку або раку з берагоў. Акрамя таго, у падпарадкаванні духу знаходзяцца ўсе істоты, якія насяляюць вадаём (ад рыб да тапельцаў і русалак) [2, с. 59]
Знешні выгляд	Велізарная рапуха	Можа лёгка мяняць свой воблік, ператварацца ў жывёл, рыб і нават дрэвы [4]. Глыбокі стары сярэдняга росту, з доўгай барадою, з доўгімі валасамі на галаве, з бліскучай шкурай, расплывістым тварам, азызлым пузам, доўгімі нагамі, перапонкамі [3, с. 69]
Спосаб прагнаць або зняць чары	У размове не згадвалася	У вадзе змагацца з вадзяным немагчыма, аднак пры неабходнасці яго можа адпудзіць медзь або жалеза, што толькі моцна яго раззлуе. Па гэтай прычыне ў старажытнасці гаспадара вадаёма аддавалі перавагу не раздражняць. Каб скінуць дзеянне чар вадзянога, можна ўкалоць сябе металічнай іголкай – тады на адно імгненне адкрыецца сапраўднае яго аблічча, і чары спадуць [4]
Спосаб задобрыць або дамовіцца	У асаблівыя дні не падыходзіць да вады. У гэтыя ж дні пакідаць сала на пяшчаным беразе	Аддавалі перавагу залагоджваць рознымі гасцінцамі – кідалі ў ваду хлеб ці чорную жывую істоту (курыцу або кошку) [4]

Такім чынам, функцыі Вадзяніка ў фальклорным запісе і звестках па міфалогіі амаль падобныя паміж сабой, а вось знешні выгляд можа шырока вар'іравацца паводле агульных міфалагічных даных. У нашым запісе Вадзяны прадстаўлены канкрэтнай істотай – рапухай. І ў аповедзе, і ў даведніках па міфалогіі адзначаецца, што Вадзянік можа раззлавацца, спосаб задобрыць або дамовіцца ў двух выпадках таксама даволі канкрэтны і падобны.

Галоўная частка жыцця кожнага чалавека праходзіць у хаце, таму вельмі важна каб у ёй быў лад і спакой. У даўнія часы залогам добрага жыцця лічылі сяброўства з Хатнікам. Ён аберагаў ад зла і за малымі дзеткамі прыглядаў, сварыліся з ім толькі дурні. У Хатніка таксама ёсць і другія мянушкі: Дамавік, Гаспадар, Падпечнік [2, с. 528; 8, с. 122]. У міфалагічных уяўленнях беларуса Хатнік надзяляецца ўсімі якасцямі дбайнага гаспадара [3, с. 13].

Пахадзіўшы яшчэ па вяскоўцах, Аляксандра вырайшыла зайсці да суседкі, яна як чалавек дасведчаны, расказала ёй пра духаў хаты, фрагмент аповеду прыводзім ніжэй:

– Ганна Станіславаўна, адкажыце, а вы ведаеце пра якіх-небудзь хатніх духаў?

– Хм, чаму раптам пытаеш пра іх? Хаця я не супраць адказаць на гэтае пытанне. Хатнія духі бываюць розныя, напрыклад, той жа самый Дамавік або Хатнік, называй як хочаш. У агульным сама ведаеш, што ён жыве ў кожнай сям'і, і яны адрозніваюцца адзін ад іншага. Таксама яны могуць быць як злымі, так і добрымі. У асноўным Дамавікі любяць дзяцей і жывёл. Хм, мабыць людзям са злымі намерамі не даруе, а так заўсёды прыйдзе на дапамогу сваёй сям'і, якая трапіла ў бяду. Магчыма ёсць яшчэ якія-небудзь сведкі пра Дамавіка, але гэта ўсе, што я ведаю.

– Дзякуй вам. Скажыце, ці можа Дамавік сысці з дому?

– Ну, гэтага я не ведаю, мабыць, можа. Думаю, калі яго пакрыўдзіць тады да, пакіня гэтую хату і яе ўладальнікаў.

– Цяпер, я зразумела, што з Дамавіком лепей сябраваць, чым стаць ворагамі.

– Да, бо ён памочнік у гаспадарцы па хаце.

Хатнік	У апавяданні	У беларускай міфалогіі
Функцыя	Любіць дзяцей і жывёл. Памочнік у гаспадарцы па хаце. Заўсёды прыйдзе на дапамогу сваёй сям'і, калі яна трапіла ў бяду. Людзям са злымі намерамі не даруе	Захавальнік дома і ўсяго, што ў ім знаходзіцца. Магчымасць прадказваць будучыню, але галоўнае, вядома, гэта мудрасць і ўменне лячыць людзей і жывёл
Знешні выгляд	У кожнай хаце хатнік свой, адрозніваюцца выглядам	Выглядае дамавік як маленькі стары (ростам 20–30 см) з вялікай барадой. Лічыцца, што чым старэй дамавік, тым маладзей ён выглядае, паколькі нараджаюцца яны старымі, а паміраюць немаўлятамі
Спосаб прагнаць або зняць чары	Калі пакрыўдзіць, тады можа пакінуць хату і яго гаспадара	Забіць хатняга духа немагчыма, але можна адпудзіць жалезам. Дамавік не нападае на людзей і таму змагацца з ім не трэба
Спосаб задобрыць або дамовіцца	З ім лепей сябраваць, чым стаць ворагамі	Калі дамавік раззлаваўся, то яго неабходна задобрыць, паднёсшы ў падарунак кашу, хлеб з соллю, курыны пірог або нюхальны тытунь і ветліва папрасіўшы прабачэння [5]

Такім чынам, з табліцы можна зразумець, што функцыі Хатніка з дзвюх крыніц дапаўняюць адна адну. Напрыклад, звесткі ад інфарманта пра тое, што Хатнік заўсёды прыйдзе на дапамогу сваёй сям'і ў бядзе, з даведнікаў па міфалогіі дапаўняюцца магчымасцю прадказваць будучыню. У адрозненне канкрэтнага апісання знешнасці папярэдніх духаў, згаданых у аповедах, у гэтым фальклорным запісе знешні выгляд Дамавіка прадстаўлены абстрактна: істота прымае выгляд такі, які супадае з разуменнем гаспадара. У агульнай жа міфалогіі дух

хаты перададзены даволі канкрэтным антрапаморфным апісаннем. Звесткі пра Хатніка аб'ядноўвае інфармацыя пра неабходнасць для гаспадара сябраваць з гэтым духам.

Як адзначаюць даследчыкі, міфалагічныя ўяўленні пра духаў як фрагмент народнай культуры маюць шырокую геаграфію распаўсюджвання і багатую лакалізацыю (духі лесу, вады, хаты), яшчэ недастаткова вывучаны і маюць вялікія перспектывы для даследавання [8, с. 6]. Апрацоўка многіх фальклорных запісаў дазваляе сістэматызаваць і канкрэтызаваць уяўленні аб міфалагічных стварэннях. З фальклорных запісаў вынікае, што ў кожным месцы сваё разуменне, як жыць побач з духамі, наладжваць кантакт: як пазнаць, дамовіцца, змагацца, задобрыць.

Міфалогія – важны фактар у фарміраванні чалавечага светапогляду і прадстаўлення свету, яна дапамагае развіваць фантазію, дабрыню, забяспечвае ўнутраную гармонію паміж чалавекам і прыродай, што сведчыць пра актуальнасць правядзення падобных даследаванняў.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская міфалогія [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: be.wikipedia.org/wiki/Беларуская_міфалогія.
2. Беларуская міфалогія : энцыклапедычны слоўнік / С. Санько [і інш.]. – Мінск : Беларусь, 2004. – 592 с.
3. Беларуская міфалогія : дапам. / уклад. У. А. Васілевіч. – 2-е выд. – Мінск : Універсітэцкае, 2002. – 208 с.
4. Водяной [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: https://www.anews.com/p/131287551-kto-takoj-vodyanoj.
5. Домовой [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://bestiaria.ru/wiki/Мифология/Славянская_мифология.
6. Леший [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: https://www. mythological-creations.fandom.com/ru/wiki/Леший.
7. Мифы в современном мире [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: https://scienceforum.ru/2016/article/2016024909.
8. *Новак, В. С.* Славянская міфалогія (на матэрыялах Гомельскай вобласці) / В. С. Новак. – Мінск : Права і эканоміка, 2009. – 329 с.